

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 39
(19770)
2024 чылдың
май 29
среда

Хүннүң үнери — 04.33
Ажары — 20.47
Хүн дурту — 16.14

Садар өртээ
хостуг

12+

Чурагайлыг хөгжүлдө шапкынчыза-даа ...

/ Шаңнал үезинде.

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруу.

Чиигелделиг ипотека адакталып келген

Республикада чээли бээриниң бир онзагай программасы — 2 хуулуг ипотека күүселдези адакталып келген. В. Ховалыг Ыраккы Чөөн чүктүү ышкаш тыва ипотеканы ажылдап кылгаш, боттандылар дээш дыка үр ажылдаан...

\ 3-кү арында

«Шынның» шиитпирлиг редактору

Валерий Шаравии — сураглыг журналист, шүлүкчү, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы чораан...

\ 7-ги арында

18,5

муң тонна картофельди тарып-
өстүрер сорулга салдынган.

Чаа котельная тудар төлевилелди кылып эгелээн

Бо чылдың мартта Шагаан-Арыгның тус чер чылыдылган төвүнге частышкындан үрелген котельнаяның орнунга чаа тудугну тудар. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг эрге-чагырганың ол талазы-биле шиитпирин дыңнаткан. Техниктиг даалга белең, специалистер чаа котельнаяның төлевилел-санаашкын саавырларын ажилдап кылырын эгелээн.

Шакта-ла 50 гигакалорий күчүлүг боор чаа объектини хоорайның бурунгаар хөгжүлдесин барымдаалап кылып. Объектини амгы технологияларның ачызында кыска үеде тудуп үндүрер: төлевилел-санаашкын документтерин алды ай иштинде кылыптарга, тудугнуң бодун бир чыл хире тудар.

«Амгы үеде одалга сезонга белеткел ажилдары Шагаан-Арыгның эрги ЧЭТ-те эгелээн. ЧЭТ дараазында кышта бүзүрелдиг болзун дээш, бүгү дериг-херекселдерни үндөзүп-биле септеп, шыңгыы контрольга алыр» — деп, регионнуң удуртукчузу демдеглээн.

Херек үеде кончуг дүрген ажилдадыптар сес көжүп чоруур котельнаялар Шагаан-Арыгга барын сагындыраал.

Төлевилел-санаашкын саавырларының ажилдарын республиканың акша-хөреңгизи-биле кылып: регионнуң бюджетинден 50 сая рубльди ол сорулгаже үндүрген. Баш бурунгаар санаашкындан алырга, котельная тудуунга бир миллиард хире рубль херек. Регионнуң Чазак РФ-тиң Тудуг яамызының шугуму-биле федералдыг деткимчеже кордап турар.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албанының медээлеринден.

Эмнелгеден үндүр бижээн

Март 7-ден тура Красноярск крайның эмнелгезинге чыткан ийи аарыг кижини үндүр бижээн.

Кезишкын эртер бир аарыг кижини крайның эмнелгезинде арткан. Ооң байдалы чүгээр, ыңдыг болзак өрттенген ханы балыгларны ам-даа эмнээр.

Кадык камгалалының сайыды Анатолий Югай республиканың чурттакчыларына дузазын чедирген Красноярск эмчилеринге четтиргенин илереткен.

«Бистиң республиканың чурттакчыларын эмнелгелерге чыттырып, бедик деңгелдиг эмчи дузазын көргүскениниң бо чаңгыс звес чижээ-дир. Ажилдар ниити медицинаның ниити информастыг системазы-биле чоруп турар» — деп, сайыт демдеглээн.

Чиигелделиг ипотека адакталып келген

Республикада чээли бээриниң бир онзагай программасы — чиигелделиг 2 хуулуг ипотека күүселдези адакталып келген.

Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыг Ыраккы Чөөн чүктүү Ышкаш тыва ипотеканы

ажылдап кылгаш, ону боттандырар дээш дыка үр ажилдаан. Чурттуң Президентизи Владимир Путинниң деткимче-биле регионга коммерциялыг чурттаар чер тудуунга идиг берген федералдыг программа ынчаар эгелээн.

Эрткен чылдың сентябрьда эгелээн программа бо чылдың июнь 30-де доостур. Регионалдыг Тудуг яамызының медээзинден алырга, ол үе дургузунда чиигелделиг ипотека программасы-биле 1812 керээ чардынган. Програм-

мада киржип турар 11 тудуг компаниязы 4155 квартираны садыглаашкынче кириптерге, ооң 2757-зи саттына берген.

Ам-даа 1040 квартираны садар, ам-даа 358 квартираны белеткеп турар. «Өлчей» биле «Восток» тускай тудуг организациялары ам-даа квартираларны салырын планнаан. «Восток» КХН рынокче 9 каагыт беш бажыңны садар.

«Тыва ипотека-биле 10 бажыңны база 1172 квартираны тудуп турар бис. «Восток» КХН белең бирги бажыңны 2024 чылдың апрельде ажилдап киирген. Дараазында ийи беш каагыт бажыңны бо чылдың сентябрьда дужаар бис. Бистиң квартираларымыс дыка дүрген саттына бээри, республиканың чурттакчылары амгы үениң бажыңнарынга хереглелдиин көргүзүп турар. «Столичный» ЧК 992 квартира тудуун кылып турар» — деп, «СЗ Восток» КХН-ниң чингине директору Сергей Уюсов чугаалаан.

Ипотеканың кол негелделери: чээлиниң хуусаазы — 20 чылдан көвүдес, чээлиниң түңү — 6 сая рубльдан ашпас, баштайгы дадывыры 15 хуу хире болурун сагындыраал.

/ А. МОНГУШ.

Чурагайлыг хөгжүлдө шапкынчыза-даа ...

Кызыл хоорайның Аныяктар өргээзинге май 27-де Бүгү-Россияның ном саңының хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралга республиканың аңгы-аңгы булуңнарында ном өргээлериниң ажилдакчылары чыгып байырлаан.

Аңаа ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Аяна Моңгуш, ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит, Тыва Республиканың Профэвилел федерациязының даргазы Галина Сюрюн дээш өскелер-даа чыылганнарга байырын чедиргеш, библиотека адырында үрө-түңнелдиг ажилдап чоруур шылгарааннарга шаңнал-макталдарны тывыскаан.

Ном саңы кижини төрелгетениң төөгүзүндө, сайзыралын-

да, амыдыралында чугула черни ээлеп чоруур адыр. Амгы үеде библиотекалар чүгө ном шыгжаар чер звес, а культурулуг хемчеглерниң өзээ апарган.

Россияда ниитизи-биле дөртөн ажыг муң ном саңы бар. Россияның библиотека ажилдакчыларына РФ-тиң культура сайыды Ольга Любимова онлайн хевирге ном саңының хоочуннары болгаш ажилдакчыларына байырын чедирген: «Бирги одуругда олурар хоочуннары көөрге өөрүнчүг-дүр. ТР-ниң Баштыңы Владислав Товарищтайовичиниң өмүнээзинден байыр чедирип тур мен. Ниитилелдиң амыдыралында ном саңының салдары кончуг чугула черни ээлеп турар. Кайы-даа үеде ном — билиглерниң үнөр дөзү. Ол мерген угаанны кижилерге бээр, культурага өөредир, чонну чаңгыс-аайлап, демнестирер. Ном саңының ажилдакчызы келген номчукчуларына чайгаар-ла дагыныкчы апаар. 21 чүс чылдың чурагайлыг хөгжүлдө шапкынчыза-даа, ном — идегелдиг медээ берикчизи болуп артпышаан.

Бодумнуң эң-не бир дугаар ном саңына кирген хүнүмнү ам-даа өөрүшкү-биле сактып чоруур мен. 1972 чылда школага өөренип киргеш, номчуп өөренип алгаш, ном саңына бир-ле дугаар барган мен. Бичии кижиге меңээ ол

хүн уттундурбас болуп арткан. Оон эгелээш номнар номчааш, аян-чорук делегейинче аъттанып өөренип алган мен. Чаа үениң агымы номну тиилээр дээш кызытса-даа, силерниң ном саңының ажилдакчыларының ачызында, ам-даа тиилеттирбейн чоруур» — деп, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар чугаалады.

2019 чылдан эгелээш РФ-тиң «Культура» национал төлевилелинге Тыва Республика идепкейли-биле киржип, амгы үениң чаарттыг ном саңнарын ажыдып турар. Ол үениң дургузунда 15 ном саңын чаа үениң модельдиг ном саңы кылдыр эде кылган. Федералдыг бюджеттен 100 сая ажыг рубльди ук төлевилелче чарыгдан. 15 ном саңын бүрүнү-биле чаартып, септээш, чаа дериг-херексел-биле чүмнээш, фондузун улам байлакшыдып, чаа номнар-биле долдурган. Шак ындыг чаартылгалыг ном саңы көдээ черлерге чоннуң чыгылы чери апарып, тус черлерниң культурулуг хөгжүлдесинге чугула рольду ойнап турар. Тывада ниитизи-биле 170 ажыг көдээ ном саңы бар. Оон аңгыда, организацияларда, өөредилге черлеринде база ном өргээлери ажилдап турар.

Байырлыг хуралга ТР-ниң Баштыңының өөрүп четтиришкын бижии-биле Улуг-

Хем кожуунуң Кызыл-Эник Кудажы аттыг ном саңының ажилдакчызы Алимаа Тулушту шаңнаан.

Дараазында ТР-ниң Культура яамызының өөрүп четтиришкын бижиин Тес-Хем кожуунуң төп ном саңының ажилдакчызы Элбек Сады, Тожунуң Юрий Кюнегеш аттыг ном саңының ажилдакчызы Любовь Самбукай оларга тывыскаан.

ТР-ниң А.С. Пушкин аттыг национал ном саңының ажилдакчылары Нелля Араптан, Елена Дюбанок, Бии-Хем кожуунуң төп ном саңының эргелекчизи Ай-кыс Шырап оларны ном саңына хөй чылдарда үрө-түңнелдиг күш-ажылы дээш, ТР-ниң Культура яамызының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан.

Чеди-Хөл кожуунуң төпчүткен ном саңының ажилдакчызы Саяна Комбуну, Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа сумузу-нун ном саңының эргелекчизи Наталья Лопсанны, ТР-ниң А.С. Пушкин аттыг национал ном саңының директорунуң оралакчызы Рада Ооржакты «ТР-ниң культуразының шылгараңгай ажилдакчызы» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаан.

ТР-ниң культуразының болгаш уран чүүлүнүң хоочуннары Аида Дагбага, Валентина Оюнга, Зоя Монгушка, Светлана Тереховага «Культураның болгаш уран чүүлдүг хүндүлүг хоочуну» деп хөрөк демдектерин тывыскаан.

/ Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруу.

Часкы тарылга ажылдары

Тыва Республиканың Чазааның 2023 чылдың ноябрь айның 1-де үндүрген доктаалы эзуугаар 2024 чылда 16,3 муң тонна тараа аймаан, 18,5 муң тонна картофельди, 3,8 муң тонна ногаа аймаан тарып өстүрер сорулга салдынган. Тываның кааңдаачал агаар-бойдузунуң байдалына ол белен эвес үүле-херек боору чугаажок.

Республиканың Көдээ ажил-агый яамызы ол сорулганы күүседиребиле ажылды эрткен күзүн-не эгелээн деп болур. “2024 чылда Тыва Республиканың девискээринге часкы хову ажылдарын организастыг эрттирериниң хемчеглериниң дугайында” дужаалды ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы 2023 чылдың ноябрь айның 21-де үндүрген. Ол дужаалда 2024 чылда часкы хову ажылдарын организастыг эрттирериниң хемчеглерин баш бурунгаар планнаан, орук картазын тургускан.

2024 чылда часкы хову ажылдарын ниитизи-биле 44,5 муң га шөлге чорудар, ооң иштинде 4,3 муң га черге хөй

чылдыг сигеннерниң үрезинин чаштырар. Мал чеминге ажыглап болур люцернаны – 3,4 муң, эсперцетти – 0,9 муң, костреци – 0,05 муң га шөлге. 40,2 муң гага тараа үрезинин чазын чаштырар. Картофельди 2,7 муң га, ногаа аймаан 0,444 муң га черге тарып өстүрер. Часкы хову ажылдарын 141 ажил-агыйлар чорудар.

Агаар-бойдузунуң байдалын болгаш агротехниктиг хуусааларны барымдаалап, тараа аймааның үрезинин чаштырарын май 3-те эгелээш, июнь 10 үезинде доозар, а мал чеминге ажыглаар сиген аймааның үрезинин май 10-да чаштырып эгелээш, июнь 20 үезинде доозар ужурулуг. Картофельди болгаш ногаа аймаан май 10-июнь 15 хүннери хуусаада олуртур.

Часкы хову ажылдарына шаптараазынныг бооп болур бергедээшкннер база бар. Ол дээрже акшаландырышкын, үрезин болгаш кывар-чаар чүүлдер садып алыр дээш өске-даа чамдык айтырыглар. Федералдыг болгаш регионалдыг бюджеттерден акшаландырышкын бо чылда 3 хууга

азы 1,9 сая рубльге эвээжээни часкы хову ажылдарынаг белекелге, оларны чорударынаг эки эвес салдарлыг болганы чугаажок.

Көдээ ажил-агый яамызының медээлери эзуугаар, май айның 27-ниң хүнүнде байдал-биле алырга, хову ажылдары чорудар ниити шөлдүң 40 хуузунда черни аңдарган, тараа болгаш мал чеминиң культураларының үрезининиң 1,8 муң тонназын азы 41 хуузу республикаже кири сөөрткен. Бай-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин кожуннар май 27-ге чедир үрезин сөөртүп албаанын Көдээ ажил-агый яамызының медээлеринде айыткан. Чижээлээрге, Кызыл кожуннуң ажил-агыйлары кожа регионнарда садып алганы үрезини июнь айның 1-ге чедир сөөртүп алырын планнаан. А Каа-Хем биле Барыин-Хемчик кожуннар тараа болгаш мал чеминге ажыглаар сигеннер үрезинин кожа регионнарда садып алгаш, шуптузун сөөртүп алган.

Бо чылдың май 24-те байдал-биле алырга, суггаттыг шөлдүң 6 хуузу суггарган. Бай-Тайга, Өвүр, Чеди-Хөл болгаш Таңды кожуннарда суггатче кирбээн дээрзи Көдээ ажил-агый яамызының медээлеринде айыттыгган.

Май 27-де байдал-биле алырга, часкы хову ажылдарының темпизи республикада ниитизи-биле оожум. Часкы хову ажылдарын июнь айның 15 үезинде доозары-биле суму болгаш кожуннар чагыргалары-биле кады Көдээ ажил-агый яамызы чогуур хемчеглерни ап чорудар ужурулуг.

Часкы хову ажылдары кандыг чоруп турарын республика болгаш кожуннар деңнелинге

сайгарбайн, тодаргай ажил-агыйлар аайы-биле алыр болза, тараажылар болгаш ногаажылар шудургу ажылдап турар.

Кызыл кожунда Г.А. Кимниң тараачын-фермер ажил-агыйында часкы хову ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Тарылга шөлүн болбаа-зыраткаш, картофель үрезинин, ногаа өзүмнерин олуртуп эгелээн.

Улуг-Хем кожунда Арыг-Үзүү сумуда “Оргаадай” көдээ ажил-агый кооперативи бо часкы хову ажылдарын өйшаанда болгаш эки шынарлыг доозарынаг магадылал барын кожуннуң чагыргазының даргазы Буян Балбак бодунуң арынында бижээн. Бо кооператив 1100 гектар черге тараа аймаан тарып өстүрер. Май 22-ге чедир 250 га шөлге кызыл-тас, 150 гага арбай үрезинин чаштырган. А ол дээрже шупту тараа шөлүнүң барык чарты-дыр.

Барыин-Хемчик кожунда Аянгатты сумуда ногаажы Чечекей Ооржак бичии уруглар сады биле школаны картофель, ногаа аймаа-биле хандырап керээни чарган. Ооң ажил-агыйында картофель үрезини курлавырлаттыгган, ногааларның өзүмнерин чылыг черде тарып өстүрүп алган. Картофель тарыыр шөлдү Чечекей Эник-ооловна амгы үеде суггарып турар.

Ат-сывын адаанывыс кижилер ышкаш кызымак ажил-ишчилерниң хүн бүрүде ажилындан чүү хире дүжүт өстүрүп алыры хамааржыр болгай. Оларның бөгүнгү ажилы — келир күскү дүжүттүң магадылалы.

/ Ш. МОНГУШ белеткээн.
Чурукту интернеттен алган.

Чазылдырар чүүлдер бүдүрүлгези

2023 чылдың ноябрьда Кызыл кожуннуң девискээринде ажыттыгган «Техмашсервис» АН-ның эмульсиялыг частыр бүдүмелдер заводунга үндүргени чүүлдерни «Тардан Голд» компания ажылында ажыглап эгелээн. Алдын тывыш организациязының удуртукчузунуң чалааны-биле, экономиктиг сайзырал болгаш үлөтүр сайыды Айдыс Сат чазылдырышкын ажылдарын көргөн.

— Республика девискээринге бүдүрген продукцияны компаниялар боттарының ажылдарында ажыглап эгелээни эки болду. Ынчалдыр удур-дедир харылзаалыг кады ажылдажылга эгелээн — деп, А.Сат тайылбырлаан.

Тываның Чазааның техниктиг деткимчези-биле «Техмашсервис» компания эмульсиялыг частыр чүүлдер бүдүрер төлевилелди боттандырып эгелээн. Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг база «Техмашсервис» АН-ның инвестиция угланышкынарын сайзырадыр дирекцияның директору Павел Аброськин бүдүрүлгениң ажыдышкынына киришкенин сагындыраал.

2023 чылдың мартта Красноярскының экономиктиг шуулганының шөлүнге регионнуң Чазаа биле «Техмашсервис» АН даг ажылдарынаг ажыглаар чазылдырар чүүлдер бүдүрүлгезин ажыдар дугайында дугуржулганы чарган. Төлевилелдиң ниити үнези 400 ажыг сая рубль болган.

Экономиктиг сайзырал яамызының дыңнатканы болза, чыл эгезинден бээр 20 тонна продукцияны бүдүрген. Бөгүнде база бир организация — «Тардан Голд» КХН кырыкы чазылдырышкын ажылдарынаг херек бүдүмелге чагыны алган. «Лунсин» КХН компонентилерни чагып, кады ажылдаар дугуржулганы кылган, а «Голевтиң даг-руда компаниязы» КХН (чес-порфир рудазы), «Кара-Белдир» КХН (алдын) база «Тываның даг-руда компаниязы» КХН (хөмүр) кады ажылдажылгага сонургалдыын бадыткаан бижикти чоруткан.

Бир эвес бүдүрүлге долу күчүзү-биле ажылдап эгелээр болза, бюджеттиң шупту деңнелдеринче 87,2 сая рубль үндүрүг төлевирлерин болгаш чылдаларын кирир шыдалдыг.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

“Маадырларның үези” программаның баштайгы шилилгези

2024 чылдың май 16-да “Маадырларның үези” деп программаның хөй-ниити чөвүлели президент программасынаг киржир баштайгы 83 шериг албанныгны бадылаан.

Эксперт чөвүлелиниң киржикчилериниң демдеглер турары-биле алырга, президент программаның баштайгы киржикчилерин шилири амыр эвес херек болган, чүге дизе киржилгеге чагыглар кириген шериг албанныгларның дөгерези амы-хууда болгаш профессионал чедишкннери-биле ылгалып турар.

Киржикчилерниң шилилгезин дараазында негелделер эзуугаар чоруткан: хууда ачы-хавыязы, эрес-дидими

база көргүскен эрес-дидим чоруу, эргелеп-башкарылганың чугула арга-дуржулганы.

Шилиттинген шериг албанныгларның баштайгы өөредилгезин май 27-де Президент академиязының магистр программасынаг чорудары көрдүнген. Өөредилге чорудулгазының үезинде шериглер эргелеп-башкарылганың амгы үениң аргаларынаг болгаш технологияларынаг, ниитиниң ажылынаг, амы-хууну сайырадырынаг өөренирлер.

Амгы үеде өөредилгениң ийиги бөлүүн чыыры көрдүнүп турар, ындыг болганда, шупту шериг албанныгларны <https://временгероев.рф/> сайт тава-рыштыр медээлерни эдerti көрүп, президент программаның киржикчизи болурун-

че кыйгырып турар. Шериг албанныг бүрүзү хамааты мергежилгеге бодунуң шыдал-шинээн боттандырып, ол ышкаш муниципалдыг болгаш күрүне эргелеп-башкарыл-

газының аргаларын шиңгээди ап, Төрээн чуртунуң эрге-ажыынаг үнелеттинмес үлүг-хуузу кирип болурлар.

/ А. МОНГУШ.

Уругларга ажыктыг болгаш айыыл чок дыштанылга

Уругларның чайгы дыштанылгазынга чедир каш-ла хонук арткан. Чайгы дыштанылга үезинде уругларга ажыктыг, өөредилгелиг, сонурганчыг болгаш солун, кол-ла чүүл — айыыл чок дыштанылганы канчаар организаастаарыл деп айтырыглар ада-иелерни дүвүредип эгелээр. Ынчангаш бо дугайында өөредилге болгаш эрге-хоойлу адырының специалистериниң тайылбырын таныштыраал.

Бо чайын уругларга айыыл чок болгаш ажыктыг дыштанылганы организаастаары-биле республиканың хоорай, суурларынга чаңчыл езугаар хүндүскү болгаш стационар лагерлер ажилдап эгелээр.

— Республикага бо чайын ниитизи-биле 159 хүндүскү, 1 майгын база 20 стационар лагер ажилдаар. Аңаа немей бо чылын Ийи-Талда аграр школаның баазазынга «Эзир оолдарының эп-найыралы» деп смена база ажилдап эгелээр — деп, ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчы-

зы Ольга Сенди чугаалаан.

Чайгы үе уругларга чүгле дыштаныр эвес, акша ажилдап алыр органы база берип турар деп, ол немээн. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының шугуму-биле чайгы үеде 500 уругну ажылга хаара тудар.

Ол ышкаш түр үең дыштанылга төптөрүнде шко-лачыларны ажыктыг болгаш солун дыштанылга манап турар дээрзин Ольга Сенди дыңнаткан: «Чайгы үеде түр үең дыштанылга төптери база ажилдаар. Ол дээрже назы четпээн ажы-төлдүң дыштанылгазын шын организаастаары-дыр. Республиканың Спорт, Культура болгаш Өөредилге яамыларының албан черлериниң баазазынга школачыларны 16 шакка чедир хаара тудар. Республикада шак-ла ыңдыг төптөрүң саны — 189».

Чайгы дыштанылга эгелээни-биле ажы-төлдүң хостуг үе-шагы көвүдээн. Тыва Республиканың 2019 чылдың июль 13-те үндүргени 1489-3 дугаарлыг «Бичии уругларның кижизидилгезинге болгаш

өзүп сайзыраарынга багай салдар чедирбес хемчеглер дугайында» деп доктаал езугаар кезээкиниң 22.00 шактан эртенгениң 6.00 шакка чедир назы четпээн уруг-дарыгның хөй-ниити черинге ада-иези чокка турары хоруглуг.

— Бо айыттыг «комендант шагын» шыңгы сагы-рын сагындырып тур бис. Полиция ажилдакчылары ол талазы-биле үнүүшкүннерни доктаамал чорудуп турар. Ук хоойлуну хажыткан хамаатылар административтиг торгаалга онаажыр. Полицияның дежурный кезээне кирген назы четпээн уругнуң дугайында медээлер Россияның ИХЯ-ның медээлер баазазында киргеш, аңаа шыгжаттынар. Ол чүүл уругнуң келир үеде өөредилге албан черинче дужаап киреринге багай салдар болур дээрзин билип алза эки. Ынчангаш ажы-төлүңерни хайгааралга алырыңарны дыңнатты-выс! — деп, назы четпээннер талазы-биле инспектор Виктория Куулар чугаалаан.

Президентиниң спортчу оюннары

Май 28-те Тывага «Президентиниң спортчу оюннары» деп школачыларның Бүгү-россий-жи спортчу оюннары эгелээн.

Күш-культура

кичээлдеринде

кирип турар кол спорт-

чу оюннар: хол бөмбүү,

баскетбол, мини-футбол,

чиик атлетика, стол

тенниси база 2 немелде —

самбо хүреш биле спортчу

туризм.

немелде — самбо хүреш биле спортчу туризм.

«Киржикчилер аразында эрткен чылдарның тиилекчилери бары өөреникчилерниң спортчу белеткелиниң деңгээлиниң бедиин херечилеп турар-дыр. Киржикчи бүрүзүңге маргылдаалар бедик көдүрлүүшкүнүң болгаш эки үре-түнелдиг болур дээрзинге бүзүрөп тур бис. Шуптузунга улуг чедишкинерни күзедивис!» — деп, организаакчылар демдеглээн.

Школачыларның спортчу оюннары май 31-ге чедир үргүлчүлээр.

/ А. СОЯН белеткээн.

Тыва шериг спортчу

Ооргага чыдып алгаш аар шой көдүрер маргылдаага 83 кил чедир деңзиге он киржикчинин аразында ачыр-дачыр демиселдин түңнелинде ийги черни Свердловск хоорайның адын камгалап турар тыва спортчу Владимир Сат чаалап алган.

Май 25–26 хүннеринде Луганск хоорайга аар шой көдүрериниң талазы-биле Луганск Улус Республиканың чемпионнады болуп эрткен. Россияның пауэрлифтинг федерациязының өмээржилгезиниң адаанга Луганскының регион салбыры дээш эң

шыырак шой көдүрүкчүлери чыылган.

Владимирге пауэрлифтинг маргылдаага киржилге ооң спортчу депшилгезинге бир дугаар көргүзүп болур. Ооң бетинде ол чиик атлетиканы болгаш ооң яңы-бүрү хевирлерин сонурган турган.

«Маргылдаалар, ону эртирип турар байдал болгаш кижилер мээң сеткилимге дыка таарышты, ооң дугайында чылы-биле сактып чугаалаар мен. ЛУР-га каттыштырган девискээрлерден ынча хөй атлеттер киржир деп бодаваан мен. Бистиң команданың оолдары дээш дыка-ла аарыдым! Спортчу дүвүрел

база турган болбайн аан, чүге дизе мындыг маргылдаага бир дугаар киржип тур мен, ынчалзажок тренерим мени тиилелгеже хөөн кирип,

эргежок чугула сөстөрүни тып шыдаан, ол дээш аңаа четтиргеним илгерилеп чоруур мен» — деп, сагышта артып калган сактышкыннары-би-

ле Владимир үлежип турар. «Маргылдаага белеткел дыка берге болган, ынчалза-даа бергелерден коргар кижилер мен эвес-ле болгай мен. Профессионал ажил-чорудулгамны спорт-биле капсырлаар ужурга таваржып турдум. Ол бүгү дээрже чүгле эгези-дир деп билип тур мен, чокку үеде ооргага чыдып алгаш шой көдүреринден аңгыда, күш ажыглап, үш хевирге күжүм шенээр деп турар мен. Ону боттандыра-да, шыңгызы-биле белеткенир апаар» — деп, спортчу немеде.

ББД-«Шахтер» спорт комплек-
синиң медээзинден.
Луганск хоорай.

тарның өөреникчилерин эге профессионал мергежилдерге өөредип эгелээн. Чижээ, Межегей школазынга Кызылдың 1 дугаар профессионал училищезиниң салбыры кылдыр фермерлер школазын ажиткан. Бажың-Алаак школазынга Чадаананың 6 дугаар училищезиниң көдээ ажил-агый угланышкынның салбыры ажиттыңан. Ийи чыл дургузунда кожууннарның школаларына профессионал училищелерниң салбырларын ажиткан бис. Чуртка өскерилгелер уржуунда ол салбырлар дүшкен. Амгы үеде ажилчын мергежилдерге оолдар, уругларны өөредир ажил катап көдүрлүп келген. Бистиң ол арга-дуржулгавыс ажыктыг болган деп санап чоруур мен.

Алыс черле башкы кижилер болгаш, школалар-биле сырый харылзааны тудуп, янзы-бүрү угланышкыннар-га кады ажилдап чордум. Чартык век дургузунда бүдүрген ажил-херээмни шуптузун чугаалаарына үр үе херек.

— **Өөңер ээзи, уруг-дарыңар ачазы Кадр-оол Сагды ат-сураглыг артист, режиссёр. Силерниң ук-салгалыңар улуг төрөл бөлүк апарган боор аа.**

— Ийе. Ийи уруувустуң ажы-төлү, оларның уругларының ажы-төлү дээш 17 кижилер чедир өзүп көвүдөдүс. Ада-иези бис ийи-биле кады 19 кижилер бис, улуг арбан болдувус. Оглувус аарааш, бичиизинде-ле чок болган, ол чораан болза, оон-даа хей боор бис ыйнаан.

Ачавыс биле мээң салым-чолувус Ленинград хоорай-биле харылзаалыг. Кадр-оол Ооржакович Ленинградтың күрүнениң театр, хөгжүм болгаш кинематография институтун дооскан. Тываның хөгжүм-шии театрының сценазына шиилерге хей рольдарны ойнаан артист, хей шиилерни тургускан режиссёр. Тыва АССР-ниң алдарлыг артисти ат дээш хей-ле шаңнал-макталдарга төлөптүг болган. Аныяанда, чогаадыкчы ажылы кидин-не чечектели бергенде, чырык өртемчиден чоруй барган. Ачавысты кезээде сактып, ооң кижизиг мөзү-бүдүжүңе, ат-алдарына төлөптүг кижилер боор кылдыр ажы-төлүмнү кижизидип өстүрген мен. Олар бөгүн мени өөртүп чорлар.

— **Чечекмаа Түлүш-ооловна, аас-кежиктиг ава-дыр силер. Эртемден кижилер кезээде эртемден болуп артып каар деп чугаа бар болгай. Силерниң эртем ажылыңарга чедиишкисинерни, ал-бодуңарга болгаш уруг-дарыңарга аас-кежикти «Шын» солунуң номчукчуларының өмүнээзинден күзеп каарын чөпшээрер көрүңер.**

— Четтирдим.

/ **Ш. МОҢГУШ** чугаалашкан.
Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

| **ВАЛЕРИЙ СЕВИЛБААЕВИЧ ШАРАВИНИНҢ 95 ХАРЛААНЫНГА |**

*Эки-бакты чүктээн чылдар
Эгиттинмес хайлы берди.
Башкы сында бышкан хар дег,
Баштың дүгү кажарарды.
Дүлгээзиниң күзелдерим,
Дүште-түлдө артып калды...*

(В. Шаравии)

Валерий Шаравии – сураглыг журналист, шүлүкчү, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы чораан.

Ол 1929 чылдың май 29-та, Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунда тос оруктуң белдири Чадаана хем кыдыында Чудук-Кажаа деп черге көшкүн, малчын араттар Севилбаа биле Часкалдың дун оглу болуп төрүттүнген. Ооң ада-иези ажилчын, холу куруг олурбас, чазаныр, даараныр, аажок кезээ улус чораан. Авазы Бажың-Алаак школазының интернадына чээрби чыл ишти хлеб быжырып келген. Ачазы бызаңчы, дарган, демир аймаандан янзы-бүрү каасталгалар кылып турган. Валерий өг-бүлезиниң улуг оглу болгаш ада-иезиниң ажилгырын дөзөөн, кылып дээн ажилын төндүрбээн шаанда, өскээр чардыкпас. Ол ада-иезинге дузалажып, мал кадарып, сизген беткежиң, тараа тарыжып тургаш, чүгле 11 харлыында, Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан школазынга өөренип киргеш, ону тергиин эки демдектер-лиг дооскан. Кызымаккай, тура-соруккур оолду Кызылдың 2 дугаар школазынче өөредип чоруткан. Аңаа эштеринден ылгалып, эки өөредилгези-биле башкыларның макталын ап эгелээн. Ол ном номчуурунга ынак, өөрениринге сундулуг, дыңнангыр, топтук-томаанның, шүлүк чогаадырына салым-чаяанның

турган. Харысалгалыг, өөредилгезинге, корум-чурумунга үлгерлиг оолду 9-ку класска өөренип турда, школаның комсомол комитетиниң секретарына соңгаан. Чечен-мерген, сагынгыр боор-га, 10-гу класска школаның хана солунуң редколлегия кежигүнүгө томуйлаан. 1950 чылда школаны эки демдектер-лиг дооскаш, Абаканның башкы институтунче дужаап кирип алганда, ачазы берге байдалга аарый бээрге, өөндө эң улуу болгаш дүмаларын карактажып, авазына дузалажыры-биле, өөредилгезин ара каар ужурга таварышкан. Ажилчын базымнарын, хып дээн аныяк үезинде, 1951 чылда, «Шын» солунга ректорлап эгелээн. Удаваанда «Сылдысчыгаш» солунга баштай чогаал ажилдакчысы болуп, оон килдис эргелек-чизинге чедир ажилдаан. Каш ай ажилдап чорда, 1952 чылда, комсомолдун Тыва обкомунун мурнундан, комсомолдун Дээди школазының журналистика салбырыне өөренип чоруткан. Ону тергиин эки дооскаш, «Тываның аныяктары» солунга килдис эргелекчилей берген. 1956 чылда «Сылдысчыгаш» солунуң кол секретары кылдыр томуйлаткан. 1957 чылда Хабаровскага партияның Дээди школазынче дужаап кирип алган. Аңаа үш чыл өөренип турда, «Тываның аныяктары» солунуң харысалгалыг секретарыне чалаан. Аңаа ийи чыл ажилдааш, КПСС обкомунун инструкторуна томуйлаткан. 1968 чылда Тываның радиотелевидение комитетинге оралакчылап, дараазында телестудияга директорлап ажилдаан. Черле салымы ындыг турган боор, катап база «Шын» солунга редакторлай берген. Ол хоочун

«ШЫННЫНҢ» ШИИТПИРЛИГ РЕДАКТОРУ

солунуң эң-не хей чылдарда редакторлаан удуртукчузу болуп турар.

Валерий Шаравии дүн-хүн дивейн журналист ажилына үе-шагын, күжүн үндүрүп чорза-даа, чогаалчы салым-чаяанын кагбайн чораан. Ооң баштайгы шүлүктери 1947 чылда солуннар арынарына көстүп эгелээн. 1968 чылда «Авамга» деп шүлүктөр ному чырыкче үнген. Дараазында «Сеткилимниң аккыр чечээ» деп шүлүктөр, балладалар база шүлүглел чыындыларын номчукчуларга «сөңнээш», бедик үнелелди чогаал сайгарыкчыларындан алган. Ында автор бодунуң чалыы үезин, өскөн-төрээн черин алгап-мактаан сагыш-сеткилин илереткен. 2000 чылда «Салым-чолдун шорааннары» деп романы парлаттыңан. Романның адын ооң маадырларының аас-кежиктиг амыдырал дээш, төөгүнүң янзы-бүрү бергелерин алып эртип келгени-биле тайылбырлап болур. Чогаалда Тываның 1921 чылдың мурну, Тыва Арат Республика, Совет Тыва үезин төөгүп бижээн. «Салым-чолдун шорааннары» – амыдыралдың агымын чураан, хей маадырларлыг, чон дугайында чогаал. Ында тоожушкунуң аяны хоюг, домактарны чедимчелиг, онзагай тургузуп, маадырларның чугаа-соодунда улустуң ховар ажыглаттынар сөстөрүн байлак ажыглан.

В. Шаравииниң кайы-даа ному, кандыг-даа чогаалы төрөөн чурту-биле, төрөл чону-биле тудуш. Шүлүктери, шүлүктээн чечен чугаалары, тоолчургу, шоодуглуг чечен чугаалары «Карман оору», «Шляпа», «Бустаар буга» кижизидилге болгаш амыдырал-чуртталга-биле тудуш харылзаалыг. Элээн хей шүлүктери ырылар болу бергилээн. Чижээ: «Оой-оой», «Чинчи-шуру».

Чогаалчы очулга ажилына база күжүн шенээн. В. Бонч-Бруевичиниң «Ленин биле уруглар» деп чечен чугаалар чыындызын тыва дылче очулдуруп, номчукчуларның сонургалын оттурган.

Хей чылдарда чон ортузунга дыңнадыг – медээ чепсектеринге шудургу, негелделиг ажилдап чораан болгаш бодунуң мурнунда салган сорулгаларын багай эвес күүседип, номчукчуларга төлөптүг бараан болуп келген. Ажил-

Валерий ШАРАВИИ

**Салым-чолдун
шорааннары**

» В. Шаравии-
ниң кайы-даа

ному, кандыг-даа чогаалы

лы төрөөн чурту-биле,

төрөл чону-биле тудуш.

Салым-чаяанның чогаал-

чывыс тыва журналисти-

кага база чогаалга балал-

бас исти арттырып, ооң

бурунгаар сайзыралына

төлөптүг үлүүн кирип

чорааны уттундурбас.

дап чораан чылдарында кол угланышкыны аныяк кадрларны өстүрери, «Шын» солунга ажилдаар журналисттерни шилип алырынче, оларны өөредип-кижизидеринче кол кичээнгеи хун бүрү салып чораан.

Шылгараңгай, кижизиг удуртукчу, журналист Валерий Севилбаевичиниң арга-дуржулгавыс, ажыктыг сүмелерин берип, өөретенни корреспондентилер, мергежили бедик журналистер хей. Салым-чаяанның чогаалчы-выс тыва журналистикага база чогаалга балалбас исти арттырып, ооң бурунгаар сайзыралына төлөптүг үлүүн кирип чорааны уттундурбас. Ол 2003 чылда мөчээн.

/ **И.Д. ООРЖАК,**
тыва дыл башкызы, Тываның улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы.

“Угаанныглар аарыы” дижир

Аутизм деп аарыгны чон аразында “угаанныглар аарыы” дижириниң чылдагаанын ырадыр дилээн ажыы чок. Интернетте бижип турары-биле алырга, эртем-шинчилел ажылының үезинде хынап көргөн сес вундеркинд уругларның аразында хей кезинде аутизм деп аарыгның демдектери бар болган. Ол вундеркиндтер дээрге, 3 хар четпейн чыда-ла, хей оран-ныг саннар кирген нарын бодалгалар бодаарынга, хөгжүм херекселдеринге улуг улустан дудак чок, харын-даа оон-даа артык ойнаарынга болгаш өске-даа угланышкыннарга делегейниң эртемденнерин кайгадыпкан чаштар болуп турар.

Оон аңгыда, аутизмниң савантизм (француз дылдан. savant — «эртемден») деп ховар хевиринден аарып турган делегей чергелиг ат-сураа алгаан аутистер: Вольфганг Моцарт, Альберт Эйнштейн, Билл Гейтс, Микеланджело, Ньютон, Леонардо да Винчи, Томас Джефферсон, Робин Уильямс дээш өске-даа.

Ындыг-даа болза, шупту аутистерни шак ындыг тускай салым-чаянныг деп чугаалаары меге апаар, чүге дээрге 100 кижиниң чаңгызы ындыг болуру безин ховар таварылга деп эртемденнер бижип турар. Херек кырында бо аарыгдан аарып турар уругларлыг ада-иелерге кайы хире берге дээрзин чүгле олар боттары билер.

Тывада аутизмден аарып турар уругларга хамаарыштыр байдал кандыг дээрзин психиатр эмчи Елена Мунзуктан сонуургаан бис. Ооң биске берген медээзи-биле алырга, 2023 чылдың 12 айында бичии уруглар болгаш назы четпээннерниң психиктиг кадыкшыл төвүнүң хайгааралында 3-тен 18 хар чедир 177 киж бар. Оларның 117-зи Кызыл хоорайда чурттап турар болза, кожууннарда – 60 киж. Чылдан чылче бичии уруглар аразында аутизм деп аарыгдан аарып турарларның саны өзүп турар деп эмчилер эскерип турар. 2022 чылга деңнээрге, 2023 чылда 48 уруг немешкен. Оларның аразында инвалид чаштар – 152, инвалид эвес уруглар – 25. Бо-ла аарып турар уругларның хей кезии оолдар болуп турар. Аутистерниң эмнээш-кинин болгаш реабилитация талазы-биле хемчеглерни “Республиканың психиатрия эмнелгезиниң” уруглар салбырының байдалдарына көрдүнгени ёзугаар база чурттап турар девискээриниң аайы-биле эмнээш-кини чорудуп турар. Республикада аутистерге тускайлаттыг реабилитация төвүн тургузары ам дээрзинде келир үениң айтыры болуп турар. Программа езугаар бир уругга 10–12 кичээлди 1–1,5 шак дургузунда эрттирери көрдүнгөн.

2024 чылдың баштайгы 4 айларында аутист уругларга психиатрлар 68 кичээлди эрттирген. Айыткан программа ёзугаар уругларга үзүктел чок, азы чартык чыл болгаш-ла, тускай курстарны эрттирери чедип алдыг. Кичээлдер ниитилелге, хей чон болгаш

доктаамал кады турар чоок кижилериниң аразында бодун алдынарыңче угланган. Ол ышкаш арт-терапия, психологтун дузазы, шимчээш-кин пракиси болгаш өске-даа чүүлдер курстарда кирип турар. Ук программада ада-иелерге школа база көрдүнгөн.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы чылдың-на квотаны Россияның реабилитация төвү “Детство” (Москва), болгаш Новосибирск хоорайда “Ариэль” хууда коммерциялыг төпче берип турар. Ындыг-даа болза “Детство” төптө колдуунда неврология талазы-биле аарып турар уругларны хүлээп турар.

Аутист уругларга дуза чедирер талазы-биле чоруттунуп турар ажил моон соңгаар сайзыралды алыр ужуруг дээрзи чугаа чок. Аутист болгаш инвалид уругларның сайзыралына янзы-бүрү хевирлерниң дуза кадар төптери, салбырлары ажыттынып турары бо дугайын бадыткап турар.

ЧЫРЫКТЫ ЭДЕРЕРГЕ, ЧЕДИИШКИНГЕ ЧЕДИРЕР

Сүт-Хөлдүн Бора-Тайгада чурттап чоруур Августа, Сылдыс Севильдер дөрт ажы-төлүнүң (Субхат 16 харлыг, Аселя-10, Тежикей-9, Эчис 2 харлыг) ынак ада-иези. Оларның эп-найыралдыг өг-бүлезин аутизм аарыы оюп эртпейн барганын Августа Мөңгүн-ооловна чугаалады:

– Өг-бүлевисте дөрт ажы-төлүвүстүң улуу Субхат бичиизинден тура чугааланмас өзүп келген. 3–4 харлыында аутизм деп диагности салыр-салбазы билдинмес турган. Үр үе дургузунда эмчилеп, хилинчектенип келген бис. Кажан 7 харлаптарга, эмчиниң социал экспертиза комиссиязын эрттеривиске, педиатр эмчи нерв системасында өскерлиш-киннер бар деп илереткеш, 1 чыл хуусаалыг “инвалид” деп шынзылга берген. Чылдың-на эмчилеп турган бис. Дөрт дугаар чылында, 2020 чылдың январьда, инвалид деп категориядан уштуп каапкан. Оон эмчилер аразында 4 ай маңажып келдивис. Неврологияга эмнээш-кин эрткен соонда, эмчилер дораан психиатрның даңзыынче киригеш, оглумга “аутизм” деп диагности салыптарга, меңээ дыка берге болган.

Оглумнуң моон соңгаар келир үезин бодаптарымга,

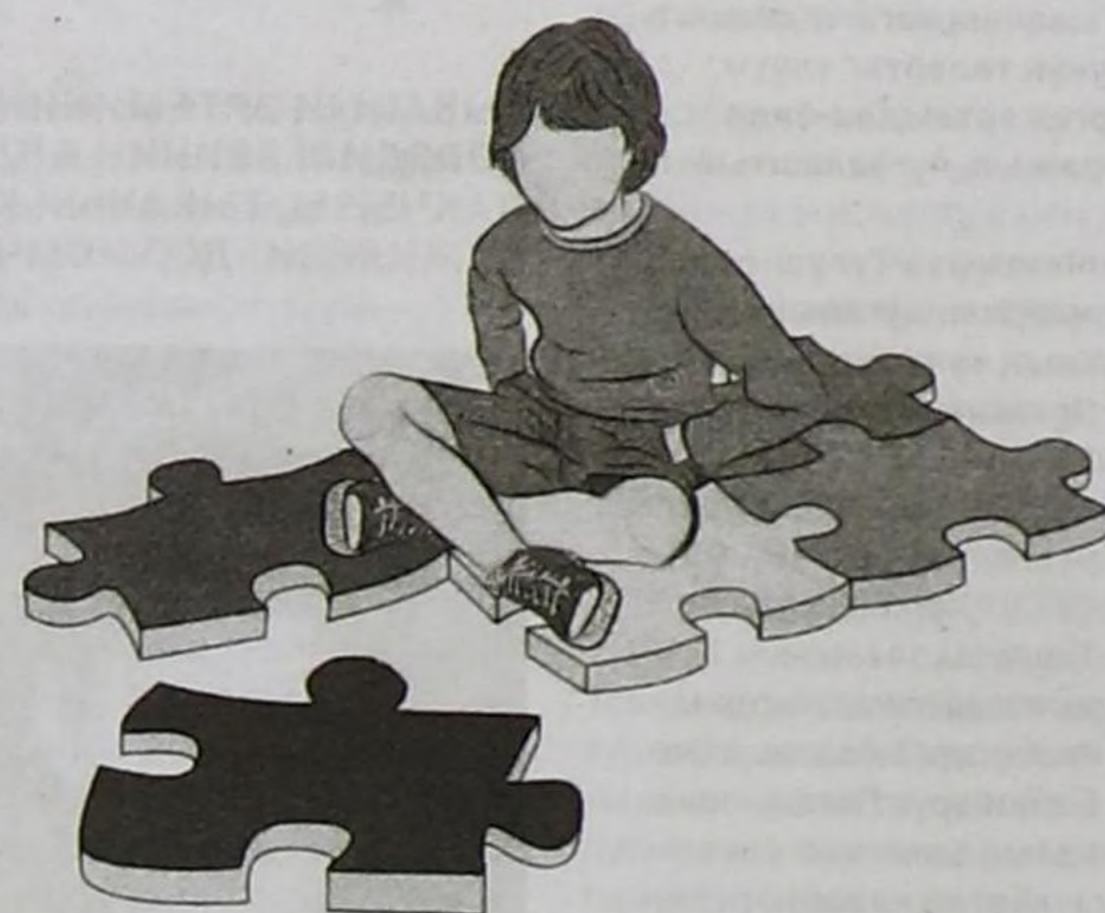
бүгү делегей куураып, өң чок болу берген ышкаш сагындырган. Ам канчаар, чырыкты эдерер болза, чедиш-кинге чедирер дээр болгай дээш, оглумнуң кадыын экижидип алыры-биле бүгү аргаларын ажыглап эгелээн бис. Бажыңга өөредир деп турда-ла, хөйден хоорук болбазын дээш ниити билиг школазынче өске оолдар, уруглар-биле деңге 1 классче киригеш, бодум чедирип тургаш, доктаамал хайгааралга алгаш, өөреткен мен. 2 класска чугаазы үнүп келген. Оон хенертен пластилинден дириг амытаннар тудуп эгелээн. Динозаврларның аттарын безин билер апарган.

2021 чылда 6 класска республика чергелиг “Город мастеров” деп мөөрейге пластинден кылыгы-биле киришкеш, тилекчи болган. 2022 чылда барыын зонага база тиилээн.

2022 чылда “Аңгы” ачы-дуза фондузунуң тургузукчузу Салбак Васильевна Чымбаның чалалгазы-биле чонар-даштан кылыглар мөөрейинге бир дугаар киришкеш, шаңналдыг черни алган. Бо фонд кадыы кошкак уругларга удаа-дараа солун мөөрейлерни эрттирип турар. Оон аңгыда, оларга Тывадан дашкаар эмчилээринге улуг дузаны кадып, Москвага безин чурттаар черин төлөп берип турарын маңаа демдег-леп, кадыы кошкак уругларның аваларының мурнундан четтиргенивисти илередир-дир бис.

Оглумнуң харының аайы-биле школада ооң шиңгээдип күш чедиптери хире эртем-нерни немеп турар. Ылаңгыя биология, география эртем-нерин кадык эш-өөрүнден безин эки шиңгээдип алган болур чорду. Компьютерни база эки өөренип алган. Тыва, орус дылдарга арыг чугааланыр, сөс курлавыры бодунуң үезинде оолдардан дудак чок, тыва дылга шүлүктөрү безин номчуп турар апарган. Ам ол 16 харлыг. Сөөлгү үеде чонар-дашты дыка сонуургаар апарган. Чамдыкта улуг өг-безин, хөйге билдингир ус-шевер чораан мээң кырган-ачам Ондар Маржымалды дөзөп турбаан бе деп-даа бодаар мен. Чазанырынга сундугуп чорааш, чоорту ол талазы-биле улам сайзырап, скульптор болган болза деп күзелдиг мен. Ону чедип алзын дээш, оглумга бүгү талалыг деткимчени көргүзөр дээн мен.

Херек кырында шак мындыг, мен ышкаш аутизмден аарып турар ажы-төлдүг аваларга эң-не берге чүве, бистиң ажы-төлүвүстү бо-ла аңгылай бээр, кадык ажы-төл аразында аргалыг-ла болза турбазын дээн хөөннер кадык ажы-төлдүг ада-иелерден-даа, чамдыкта эмчилерниң-даа талазындан дыңнап,

элчок чаңнаашкыннарны шыдажып эртип турар бис.

Ынчангаш бистиң бо ажы-төлдөривис боттары ышкаш уруглар аразында өөренир аргалыг болган болза деп, бо-ла чугаалажы бээр бис. Школа бүрүзүнде аңгы-лаан класс база чок. Кызылда 9 дугаарлыг школада ындыг класс бар деп билер мен, 10 дугаарлыг школада аңгы-аңгы диагнозтук уругларны өөредип турар. 2017 чылда ол школага оглумну чедире бээр-римге, угааны ажырбас дээш хүлээп албаан. Черле ынчаш нарын айтырыглар хей.

АУТИСТЕРГЕ АҢГЫ ТӨП

Шак бо айтырыг талазы-биле аарыг уругларның ада-иелери нарын байдалдарда таваржып турар деп, оларның-биле доктаамал харылзажып турар журналист Чечек Бирлей эки билер. Ол бодалдары-биле үлешти:

– Каш чыл бурунгаар бистиң “Сайзырал” деп коммерция чок организациявыс ажыттыгаш, 35 харга чедир кадыының байдалы кызыгаарлыг улус-биле ажыл чорудар “Чылыг коңга” деп төлевилелди боттандырып турган. Амга чедир аарыг уруг-дарыглыг ада-иелер-биле ажылды уламчылап, волонтерларны база хаара тудуп турар бис.

Олар аарыг улус-биле чугаалажып, чааскаанзыргай байдалдан алаактырып, ада-иелерниң боттарында дуза кадып турар. Неделяда оода чаңгыс катап бот-боттарындан арга-сүме алчып, сагыш-сеткилин-даа оожуктуруп чугаалажып алзын дээш алааштырып, дыштандыраарын кызыдып турар бис.

Мындыг ажылды чоруда бээрге, чаңгыс черге чыгыр төп чок болуп турар. Бис бир-ле кафелерге чыгы кааптар-дыр бис. Чылыг үеде кудумчуга, сесерликке-даа. Ынчангаш чүгле аутизмден аарып турар улуска хүндүс ажылдаар төп ажыдары-биле грантыларга киржир деп планныг бис. Бир эвес бол-

» 2023 чылдың 12 айында бичии

уруглар болгаш назы

четпээннерниң психик-

тиг кадыкшыл төвүнүң

хайгааралында 3-тен 18

хар чедир 177 киж бар.

Оларның 117-зи Кызыл

хоорайда чурттап турар

болза, кожууннарда – 60

киж.

дуна бээр чүве болза, хоорай кыдыы черге биче хемчээлдиг зоопарк турар болза, улам эки деп билип турар бис. Чүге дээрге аутизмден аарып турар уругларның кадыы дириг амытаннар дузазы-биле дыка дүрген экижип турарын өске черлерниң практиказы бадыткап турар болгай. Чамдык даштыкы күрүнелерде мырыңай аңгы сууржугаштар безин бар. Россияда чүгле үш хоорайда аутистерге дээш кылган хууда төптөр бар болуп турар. Ында уруглар өөренимшаан, эмнээш-кини чогуур деңгелде ап турар. А ада-иелеринге уругларының чанынга чурттаарында таарымчалыг кылган аңгы бажыңчыгаштар бар. Чылда 4 катап ындыг төпке баргаш, реабилитация эрткен уругларның кадыы чоорту экижип турар боор. Амдыызында шак бо берге байдалда таварышкан улус аразында арга-сүме солчурда эптиг болуру-биле, вайберде аңгы бөлүктү авалар ажыдып алган. Ында 151 киж бар. Оларның аразында амыдырал байдалы берге кандыг-даа өг-бүлелер бар– деп, Чечек Дондуповна тайылбырлады.

/ К. МОНГУШ.

ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРИ

Даарта, май 30-де, Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагдының 80 хар юбилейи. Ооң бүдүүзүнде Тываның хөгжүлдесинге бодунуң төлөптүг үлүүн кириген эртемден-биле ужуражып, чугаалаштывыс.

— Чечекмаа Түлүш-ооловна, силерниң дугайыңарда Тываның чону эки билер болгай. Эртемче орууңар канчаар эгелээнил?

— Эртем-билигже орук школадан эгелээр болгай. 1951 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Хөр-Тайга школазының 1-ги класзынга өөренип кирдим. Эге класстарга башкым Ондар Бичии-уруг Лопсановна. Чараштыр бижимел кичээлинге: «Багай кижиниң холунуң үжүү ыргак-дагыр болур. Мээң сургуулдарым багай болурун күзевес мен, чараштыр бижиңер, уруглар» — деп турганы ам-даа кулаамда дыңналып чоруур ышкаш.

Районнарда чеди чыл школаларын 1959 чылда эки өөрөдилге-биле дооскан оолдар, уругларны Кызылдың 2 дугаар школазынга чыып, олар ажилчын профессиялар шигээди алыры-биле холбаалыг тускай программа-биле өөредип турган. Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы чеди чыл школаларындан Өшкү-Саар Ооржак, Бавуу Ховалыг, Галя Ооржак, Найдан-оол Ондар, Барыын-Хемчик кожуундан шилиттинген өөреникчилер Мартаалай Ооржак, Калинин-оол Куулар, Кончап Куулар, Чаш-оол Куулар, Чыртап-оол Оюн, Шериг-оол Ооржак, Кадр-оол Ооржак болганнар.

Бүгү Тывадан чыып экелген өөреникчилерни ажилчын профессияларга өөредири-биле класстарны Кызылдың бүдүүлгелеринге быжыглаан. Неделяның 4 хүнүнде школага, 2 хүнүнде бүдүүлгелерге ажилчын мергежилдерге өөренир. Оолдарны Кызылдың алгы заводунга болгаш чазанылга фабриказынга быжыглаан. Уругларны — дааранылга фабриказынга. Уруглар аңаа идик-хеп даарап өөренип алган бис. Ажилчын мергежилдер шигээди алган дугайында шынзылгаларны биске тывыскан. Мен "4-кү разрядтың даараныкчы-моторизи" профессияның шынзылгазын алдым. Дааранып өөренип алганым меңээ дыка ажыктыг болган.

1962 чылда школаны дооскаш, Хөр-Тайга школазынга 2 чыл башкылап ажилдааш, Бурятияның күрүне университетинин биология-химия факультетинге кирип алгаш, 1-ги курсту доозупкаш, Сагды Кадр-биле бадыланчып алган бис. Ол мээң чаңгыс классчым. Оон мен бот-өөредилге-же шилчидип, Кызыл-Тайга, Суг-Аксы школаларга башкылап ажилдап, Кызылдың башкы институтунуң география-биология факульте-

Эртемче бот-өөредилге-биле

ТЫВАНЫҢ ЭРТЕМИНИҢ САЙЗЫРАЛЫНГА УЛУГ УЛУУН КИРИГЕН ЭРТЕМДЕННЕРНИҢ БИРЭЭЗИ РОССИЯНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРТЕМИНИҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ, ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИНИҢ АЛДАРЛЫГ ПРОФЕССОРУ, «XX ВЕКТЕ ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРИ» ДЕП НОМЧЕ АДЫ КИРИГЕН БИОЛОГИЯ ЭРТЕМНЕРИНИҢ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР ЧЕЧЕКМАА САГДЫ.

/ Чечекмаа Сагды.

динге бот-өөредилге-биле өөренип турдум. 1969 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтунга биология кафедрасынга лаборантылап ажилдай бердим. 1970 чылда институтту бот-өөредилге-биле дооскаш, ассистент, улуг башкы, доцент, профессор чадаларже депшип ажилдадым.

— Силерниң эртем ажилдарыңар доос-каралар шигээди-биле холбаалыг болду. Ол теманы канчап шилип алдыңар?

— Доос-каралар, өске-даа курт-кымыскай черниң хөрзүнүн болбаазырадып турар, кончук ажыктыг хензиг амытаннар-дыр. Институтка өөредилге үезинде-даа, башкылап ажилдай бергеш-даа оларны сонургап, чыып ап чораан мен. Россияның эртемнер академиязының Ленинградта А.И. Герцен аттыг педагогика университетинин аспирантурасынга өөренип кирип алган мен. Чыып алган доос-караларымны көргүскеш, оларның микробиологтур тургузуун шигээди эртем ажилы кылыксап тур мен дээримге, кыдыкы девискээрде институтту бот-өөредилге-биле

дооскан кижиги ону шыдаваас сен, өске тема шилип ал дээннер. Ындыг сүмени берип турган кижилерниң бирээзи университеттин зоология кафедрасының эргелекчизи профессор Ксения Суханова. Доос-караларның клеткаларының тургузуун, химиктиг составын шигээди, ылап-ла харын, дыка нарын эртем-шинчилел ажилы-дыр ийин. Алыс черле кылыр дээн чүүлүмнү албан кылыр кижиги болбазык мен бе. Оон аңгыда, бот-өөредилге-биле шигээди алган эртем-билимни, Кызылдың башкы институтунда ханы билиглерни берип турарын бадыткаар дээш, чөпшээрешпээн мен. А профессор Ксения Мионовна мээң кызымаамны көргөш, кандидат диссертация ажилымның удуртукчузу апарган. Аспирантураның баштайгы чылын хүндүскү өөредилге-биле дооскаш, аркан чылдарда бот-өөредилге өөреним. Биология эртемнеринин кандидаты атты чедишкенин камгалап алдым.

Доктор ажилымның кол консультантызы улуг эртемден энтомолог-колеоптеролог, биология эртемнеринин доктору профессор Глеб Сергеевич Медведев болган. Эртем-шинчилел ажилын кылып тургаш, шылгараңгай эртемденнерге таварышканым аксым кежи деп санап чоруур мен.

— Силерниң эртем ажилыңар «Убсунур ыйгылаажы» заповедник-биле холбаалыг болган болгай.

— Ийе. Профессор Виктор Бугровский бүгү Тываны эргип кезээш, эң-не баштай Светлана Сүрүновна Курбатская, Лилия Кыргысовна Аракчаа база мээң-биле ужурашкаш: «Кайгамчык чараш бойдузуңарны көрдүм,

онзагай-ла-дыр! Долгандыр бедик даглар-биле кажаланган, дээр адаанда боду чайгаар бүткен кайгамчык лаборатория бар-дыр. Ооң девискээринде дириг амытаннарның-даа, үнүштерниң-даа чамдыызы өскээр тараваан, чүгле тус черниң-дир (эндемик), ону шигээди чугула-дыр» — деп чугаалааш, Убсунур ыйгылаажыга заповедник тургузарын тайылбырлады.

Саадал чокка ажил-даа эгелээн. Географ Светлана Курбатская бүгү эртем-шинчилел ажилын харыылаар, биолог Лилия Аракчаа эртем-шинчилел отрядын тургузар, а меңээ эң аар чүк таварышкан — организастыг ажил. Рюкзак, майгынды тура экспедиция машиназынга чедир тыптынар апар. Профессор Бугровский бодунга эң берге ажилдарны дагдынып алды — төлөвилелди ажилдап кылыры, ону боттандырырынга акшаны тывары. Эгезинде биске билдинмес чүүлдер хөй болган. Профессор Бугровский-даа, бис-даа акшаландырышкын, материалдыг хандырылга дээш өске-даа нарын болгаш берге айтырылганы шигипирлээн бис. Ол-бо организациялардан дуза-даа дилеп турдувус. Чижээлээрге, ынчан Тываның профэвилелдеринин даргазы турган Тамара Чаш-ооловна Норбу студенттерниң эртем болгаш дышталыг лагерин тургузарын сүмелээрге, ол арга-биле эртем-шинчилел отрядының аш-чем-биле хандырылганы шигипирледи.

Баштайгы экспедицияже үнер үе база келген. Кызылдың башкы институтунуң машиназы отрядты О-Шынаага апарып кааппан. О-Шынааның ымыраазын канчаар! Изиин! Рюкзактарны чүктеп-

кеш, чадаг базып, майгыннар-га хонуп, шинчилел ажилдарын кылып чайладывыс.

Убсунур ыйгылаажыга эртем-шинчилел ажилдарының үезинде берге чүүлдер турган. Чижээлээрге, ажилга херек дериг-херекселдерни, идик-хеп, майгыннарны, аш-чем продуктуларын машинага чүдүргөш, ооң кырынга экспедицияның киржикчилери студенттерни дээш өске-даа кежигүннерни олуртуп алгаш чоруп турдувус.

Бо шагда болза автотранспортка пассажирлер болгаш чүк сөөртүрүнүң негелдерин хажытканы ол-дур. Кандыг-даа бергелерге таварып чордувус. Чүү-даа болуп болур турган. Бурган өршээзинде ажил-херек озал-ондак чок бүткен.

Биосфера шинчилелдеринин Убсунур төвү амгы үеде ажилдап турар. ЮНЕСКО-нуң шигипири-биле "Убсунур ыйгылаажы" заповедник делегейинин биосферасының камгалалдыг черлеринин четкизинче кирген. Ында бистин үлүүвүс барынга кады ажилдап чораан эштерим-биле чоргаарланып чоруур мен.

— Чечекмаа Түлүш-ооловна, көдээ школаларга профессионал өөредилгени сайзырадырының концепциязын ажилдап кылган болгай силер. Ону боттандырып, кожууннарда көдээ школаларның баазазынга профессионал училищелерниң салбырларын ажытканы аныктарга улуг деткимче болган болгай. Ол концепция канчаар тывылганы?

— Ленинградка чоруп тургаш, ол хоорайда профессионал-техниктиг училищелерниң байын, сургуулдарның өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузар дээш хөй акшаландырып турарын көргөн мен. Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип тургаш, даараныкчы-моторист ажилчын мергежил чедип алган дуржулгам база бар болгай. Республикага эге профессионал өөредилгени сайзырадыр концепция кылып эгеледим. Ооң кол утказы — школаларның баазазынга профессионал училищелерниң салбырларын ажыдары. Эге профессионал өөредилге агентилелиниң директору турган Николай Энчек-Кулакович Ооржакты концепцияны боттандырырынга хаара туттум.

Чогаадыкчы ажилдыг директорлар школаларында училищелерниң салбырларын ажыдып, аңаа үстүкү класс-

/ Ч. Сагдының чаңгыс классчылары.

Бүгү назынында күрүнезинге ажылдаан

Улуг-Хем кожууннуң 100 чыл оюн демдегледип эрттирери канчаар-даа аажок улуг болушкун болган. Кожууннуң бо узун күш-ажылчы намдарына, эрткен оруунга авам, ачамның Санчы Донгакович биле Александра Долаановна Доо оларның кириген үлүг-хуузу улуг. Ол дугайында ол үеде удуртукчу даргалары-даа демдегледип, шаңнал-макталды тыпсып чорааннар.

Бодунуң күш-ажылчы намдарын ачам Эрги-Суур школазын дооскан соонда, Ак-Довурак хоорайның механизация школазына тракторист-комбайнер деп мергежилди чедип

алгаш, төрөөн Чааты сумузунга эгелээн. Ачам "Күш-ажылдың алдары" орденниң база В.И. Ленинниң төрүттүнгенинен бээр 100 чыл болган юбилейниң медалының, Чазактың хөй

санныг хүндүлел бижиктериниң болгаш "10-гу беш чылдың шалыпчызы" деп хөрек демдээниң эдилекчизи кижиле. Тываның бирги Президентизи Шериг-оол Дизижигович Ооржактың ачамга орденни хөрээнге кадап берип тургаш чугаалаан сөстери ам-даа меңээ уттундурбас: "...каш чылды улаштыр айыылдыг, берге, ээр-дагыр оруктарлыг Саян дагларының артындан бистиң чаңчыкпаанывыс улуг, кандай машинаны ажырып, Тывазынга эккеп турарын мен ёзулуг маадырлыг чорук деп санаар мен..."

Шынап-ла, ачам ол хире берге орукче аъттаныптарга, чаш ажы-төлдүг артып калган авам күжүр та чүнү бодап олурган чүве. Эрги-Суур дужунга комбайннар шуужуп кирип орда-ла, авам: "Ачаңар кел чыдыр" – дээш, оду-көзүнде-ле баар кижиле. Мен думмала-рым база суурувустуң элээди

уруглары-биле ачаларывысты уткуп, алгы-кышкылыг суур адаанче халып бадар турдус. Ам бодап кээримге, ол дег дүвүренчиг, өөрүңчүг үелерни черле көрбээн боор мен. Сайгылгааннарын кыпсып алган, күчү-сүрлүг, бедик-чаагай, кызыл өңнүг комбайннар довурак-доозунун бургурадыр улаштыр-улаштыр суурже шуужуп кирип турда, оларны башкарып алган, карак камгалаар көстүктөрлиг, дөмей-дөмей бөрттерин кедип алган чолаачыларны көөрге, чоргааранчыын, чаражын чүү дээр ону! А оларны баштаан кижиле ачам-на болгай. Ол комбайннарның бир демниг "шиг-шиг" дээш эрттип турган даажы ам-даа кулаамда дыңналып артып калган...

Авам бо чылын 83 харлаар. Ол "Оймак" фермазының алдарлыг саанчызы, ук ажыл-агыйның үндезилекчилериниң бирээзи. Карим Тасович,

"...каш чылды улаштыр айыылдыг, берге, ээр-дагыр оруктарлыг Саян дагларын ажыра машинаны Тывазынга эккеп турарын ёзулуг маадырлыг чорук деп санаар мен..."

Товарищтай Сарыг-оолович турда-ла, авамга "Алдарлыг малчын" деп атты тыпсыр дугайында шийтирени үндүргенин Е.А. Шалгандан дыңнаан мен. Удуртукчу даргалар солукшаны-биле олчаан шимээн чок барган чүве. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, авам өскүс-чавыс уругларын азыражып, карактажып чоруур. Ачам күжүр бо үеге четпейн, "кызыл-дустай" бергени харааданчыг.

/ Екатерина ДОО.
Чурук интернеттен.

| УЛУГ-ХЕМ КОЖУУННУҢ ТӨПЧҮТКЕН НОМ САҢЫНЫҢ 45 ЧЫЛ ОЮНГА |

Библиотекарь угбам дугайында

Улуг-Хем кожууннуң төпчүткен ном саңының хөгжүлдөзү, келир үези дээш бүгү күжүн берген күш-ажылчы маадырларның бирээзи – Светлана Донгаковна Сувак.

1959 чылдың март 24-те Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажы суурга Донгак Болдургаевич биле Седип-оол Кыргысовна Бадарчылар чеди ажы-төлүнүң беш дугаары болуп төрүттүнген кызын Светлана деп адааннар. Светлана бичиизинден тура эрес-кашпагай, чугаакыр, эш-өөрүрек кыс болуп өзүп келген.

1977 чылда Чааты ортумак школазын дооскаш, Кызылдың садыг училищезиниң 6 айлыг салбырын дооскаш, улаштыр СПТУ-га тракторист-машинист мергежилди база чедип алган. Андрей Тюлюшевич Сувак-биле өг-бүлө туткаш, Эйлиг-Хем суурга чурттап бергеннер. Аңаа пекарня эргелекчилеп ажылдай берген. Аныяк келин чоннуң хүндүткелин дораан-на чаалап ап, хөй-ниитиниң ажылынче шымнып кирген.

Алыс боду номга ынак болганындан 1989 чылда Эйлиг-Хем сумузунуң ном саңының библиотекары кылдыр шилчээн. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ном саңына эргелекчилеп ажылдаан. Ажылдап чораан чылдарында улуг-даа, бичи-даа кижилерниң номга сонуггалын оттуруп, ном

бүрүзүн өг-бүлө санай тарадып, шудургу ажылдаан. Ол үеде сумуга ном номчуvas кижиле чок турган. Эйлиг-Хемниң номчукчу санынга 8–10 ном онаажып турган деп Светлана Донгаковна сактып чугаалаар.

Ном саңының эң идепкейлиг номчукчулары уруглар-ла болгай. Оларның ыыт-шимээниң дойлууп келирин, библиотекарь манап олурар. Уруглар кээрге, белеткеп

алганы айтырыг-харылыг литературлуг оюнун эрттирген соонда, чаа номнар-биле таныштырылга эгелээр. Ооң соонда уруглар боттарының сонугургаан номнарын шилип, бижиттирип алырлар. А улуг номчукчуларга Светлана Донгаковна солун чогаал кезээлерин, оюн-тоглаалыг хем-чеглерни эрттирип, оларның хостуг үезин шын ажылгаарынче угланган ажылдарны чорудар турган. Кандыг-бир

номнуң дугайында номчулга конференциязы болур деп чарлал азыптарга, ном саңына кижилер мырыңай сыңышпастай бээр турган. Эйлиг-Хем сумузунуң ном саңы чоннуң культуразының, хостуг үе-шакты эрттирериниң ёзулуг одаа турган. Ол бүгүнү Светлана Донгаковна кызымак ажылының түңнелинде чедип алган.

Светлана Донгаковна хөй ажы-төлдүг ие. Беш ажы-төлүн кады чурттаан эжи-биле төлөптиг кижилер кылдыр өстүргеннер. Улуг огул Мergen ТШО-да киржип чоруур. Оон бичиизи Херел өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг культура шугумунда ажылдап чоруур. Уруу Чодураа база өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг. Чочагай өг-бүлелиг, огул Чоргаар 6 класс.

Ол хостуг үелеринде аргыттыннар, даараныр, шүлүк бижири, чечектер олуртуп тарыырынга кончуг ынак. 1989 чылдан эгелеп Эйлиг-Хем сумузунуң херэзжен чонун удуртуп-башкарып ажылдаан. 2009 чылдан тура бо хүнге чедир дуржулгалыг хоочун Эйлиг-Хем сумузунуң хоочуннарын удуртуп чоруур. Светлана Сувакты сумунуң чону аажок хүндүлээр. Ном саңы биле хөй-ниити ажылы быжыг харылзаалыг болганындан суурнуң библиотеказы херээжен чоннуң болгаш хоочуннарның чыгыр булуңу апарган.

Кижини ажыл каастаар деп чүве кончуг-ла шын. «Меңээ берге үелерде дузазын каткан

чонум, хоочуннарым» – деп, Светлана Донгаковна бо-ла чугаалаар. Ол хоочуннарын «Мээң хоочуннарым, чаптанчыгбайларым» – деп чугаалап олурарын бо-ла дыңнаар мен.

Хөй уругларның иези, хөй-ниитижи, бот-тывынгыр шүлүкчү болгаш езулуг библиотекарь деп атты чаалап алган хоочуннуң буянныг сеткили бүгү кижилерге эң-не үнелиг. Светлана Сувактың шүлүү-биле чүүлүмнү доостум.

Библиотекарь

Библиотекарь кижилерни көөрүмге, бир-ле артист, башкы, эмчи, чогаалчы-даа. Бижири, чуруур шуптузунга дески болур. Билбес, тутпас ажылы чок кижилер-дир.

Херек өйде сцена үнүп артистээр-даа, Хелемечи болуп, очулдуруп тайылбырлаар, Биче чаштар аразынга чаш-даа апаар, Билиглерже чүглендирер башкы-даа боор.

Кандыг номну номчукчулар хереглээр-дир, Кайыын-даа бол касканнагаш, дораан тывар, Дээди эртем чедип аар дээн сургуулга-даа Дендии дүрген тып бээр кижиле – библиотекарь.

/ Сай-Суу ТАРЫЙМАА,
Улуг-Хем кожууннуң төп ном саңының методиктиг килдис эргелекчизи.

Дески чаагай Тезим чону

Кончуг солун номнарны номчудум. Ооң автору Кара-оол Лопсанович Лапчаа. Ылаңгыя «Агаар-ном» эжишкилер» деп ному мээң сагыш-сеткилимни оттурду. Өөредиглиг, кижизидилге айтырынга дорт хамаарылгалыг номну сеткил ханып номчудум.

Кара-оол Лопсанович Самагалдай суурнуң хүндүлүг хамаатызы, Берт-Даг суурга төрүттүнген. Улуг эвес-даа бол, суурнуң алдаржаанының база бир чылдагааны – тыва эки турачы, 11 танкисттиң бирээзи, Хемчик оглу Совет Эвилелиниң Маадыры Чургүй-оол Намгевич Хомушку маңаа чурттап, ажылдап чораан. Ол суурда кижилер бүрүзү Маадыр-биле хол тутчуп, мендилежи, чуртталганың янзы-бүрү айтырыгларын чугаалажып чораанарның аразында мээң ачам база турганын бо үеде кырган-ава апарган бодум аажок өөрүп, сактып чор мен. Ынчангаш Кара-оол Лопсановичиниң сактышкын дептерин номчааш, сагыш-сеткилим канчаар-даа аажок дойлу келди. Ооң чылдагааны – мээң чашкы чылдарым Самагалдай, Берт-Даг суурларга эрткен, ынчангаш-ла тес-хемчилеримни хүндүлээр мен.

Хоочуннуң бижи каан төөгүзүндө бөдүүн кижилер-даа, ажил-ижинге кызымаккай болгаш кезээ удуртукчулар-даа бар. Авамның «...чаш уруг 3, 5 харлыында көргөн, билген чүвезин утпас, сактып чоруур» дээнин ам бо херек кырында бадыткадып ораарым бо.

1963 азы 1964 чылда ирги бе, Берт-Даг суурга пекарня ажиттыгын, аңаа дуржулгалыг хлеб быжырыкчызы мээң авамны районнуң Райпотребсоюз чери эргелекчилеп чоруткан турган. Ачам совхозтуң МТМ-зинден база-ла үнмөстөэн. 1941 чылдан эгелеп барык 37 чыл иштинде күжүр ачамның бүгү назынында ажылы ол – бензин-масло, машина-трактор, руль-карбюратор. Берт-Дагга мээң ойнап өскөн эштерим-не хөй, оларның аразында Ламажан дарганың уруу Нинаны эки сактыр-дыр мен. Улуг оглу, Сергей акый, мээң улуг акым Володя-биле эдержирлер, оглу Сеня акыйны сактыр мен.

60 чылдарда мен дег, 4–5 харлыг, чаш төлдөр чүү боор – ойнап халыыр, дагдан чуңгулаар, колдуу-ла Самагалдайның Хөөрлүг-Хавакка ойнаарына ынак турган бис. Моңгал-ашак (суур улузу ынча дээр), Хажыылай-садыгжы, Каарган-угбай, чолаачылардан Дарзыг Танов деп атты эки сактыр-дыр мен.

Самагалдайда харылзаа чериниң бедик чагызында тургузуп каан радио хүнзедир-ле ажылдаар турган, оон дыка чараш ырылар чаңгыланып-ла турар, оон-на Лидия Русланова, Марк Бернес, Муслим Магомаев, улуг хорлар күүсеткен ырыларны шээжилеп, бакка-сокка ырлап, хырнывыс «хос апаарга», райпонуң столоваязынче халчыл-ла каар бис. Столдарда хлебти улуг тавактарда салгылап каан боор чүве. Хрущев дарганың «халас хлевин» бичимде ылап-ла чиггеним ол.

Кара-оол Лопсанович бодунуң үндүрген дептерин чедингир, бөдүүн сөс-биле, билдингир кылдыр номчукчуга бараалгаткан – сактырга-ла, чанымда олуруп алган чугаала олурган-даа ышкаш. Акыйның улус-чонга хүндүткелдин, камныын магададым. Чүгле эки чүүлү, депшилге-сайзыралдыг база онзагай чараш байдалдарны бодунуң чаагай көрүжү-биле, чугаазы-биле сактып, бадыткап бижээн. Бо ном өг-бүлө, кижизидилге айтырыгларының талазы-биле өскелерге кончуг өөредиглиг болурун демдеглексеп тур мен. Угба-акызының: «Дээди эртем чедип алыр ужурлуг сен, дуңмам» – дээн чагыын эчизинге чедир күүсеткеш, төрөөн суурун, Тыва чуртун сайзырадып алдаржиткан экер-эрес оолдарның бирээзи ол.

Мээң улуг акым Володя Берт-Даг күдээзи болгай. Орус улустуң чугаазы-биле алыр болза, ону «ыт бүрүзү билир». Акым «Тес-Хем» совхозка 1970 чылдарда күдээлеп келгеш, аңаа адазының изин басып, моторист-слесарь тускай мергежилдиг ажилчын болуп, тараа ажаалдазының үлөрүндө дээш көдээниң бүгүлө чымыштыг ажилдарын 20 ажыг чылдарда ак сеткилдиг күүседип келди. Шериг чоруп турда, сактыр чүвөм, ачам мени эктинге олуртуп алгаш, чоргаар чугаалаан кижилер:

» Кара-оол Лопсановичиниң сактышкын дептерин номчааш, сагыш-сеткилим канчаар-даа аажок дойлу келди. Ооң чылдагааны – мээң чашкы чылдарым Самагалдай, Берт-Даг суурларга эрткен, ынчангаш-ла тес-хемчилеримни хүндүлээр мен.

«Тракторист-машинист Кашпал оглунуң оглу танкист болур ужурлуг!». Акым Володя Сахалин ортулукка танк кезээнге шериг херээн 3 чыл тепкен.

Кызыл хоорайда 1968 чылдан тура чурттап чор мен. Ачам бодунуң мергежили-биле Тываның автосептелге заводунга (ТувАРЗ) слесарь-моторист болуп ажылдаан. Ачамга Тес-Хем чурттуг чолаачы оолдар бо-ла кээр, Макпан-оол Көк-оол күдээзи: «Тес-Хемден солун медээ эккелдим, каттым!» – дээш-ле, машиназының бир-ле чүвезин септеди-ле бээр кижилер.

Кара-оол Лопсанович акыйның номун номчааш, бодунуң чаш чылдарымны сактып, четтиргенимни илередип олур мен. Ында ады кирген чон мээң авам-ачам-биле бичии-даа болза ажил-амыдырал аайы-биле үнчүп-киржи, аразы-ла чорааны дээш.

Чугаалап, сактыр болза төөгү төнчү чок. Кол-ла чүве – Кара-оол Лопсанович чүгле бодунуң чер-чурттугларының эвес, а ол суурга, ол районга кыска-даа болза, үрө-түңнелдиг ажилдап-чурттап чорааннарның дугайында сактышкыннарны оттурупканы. Хоочуннуң бижээн төөгүзүн ажы-төлүмге, ачыларымга номчуур кылдыр чагыдым – төөгү уламчылап турар.

/ Лидия ДОНГАК,
хоочун телережиссер,
ТР-ниң алдарлыг ажил-
дакчызы.

/ Кара-оол Лапчаа.

| ШҮЛҮКТЕР КЫДЫРААЖЫНДАН |

Дайынчылар поездизи

Балыглаткан дайынчылар чүдүрүп каан Вагоннарын аары кончуг сөөртүп алган, Хөйну көргөн поезди-даа дүннү уткуй, Човуртаан дег, кускуннап каап чоруп олур.

Орук дургаар төнчү чокка дистинчипкен Хоорайларда эмчилерге дүжүрерге, Балыг эрлер бистер-биле чарлып тура, Байырлашкаш чоруптарга – баар ажыыр.

Өртөөл санай дайынчылар дүшсе-дүшсе, Өөрлеривис эвээжээн-дир, вагон хозаан. Бичии-даа бол, тиилелгени чоокшулаткан Дайынчылар сегип үнүп келир болзун!

Кадыг-дошкун тулчуушкундан чалданмай, Өскелерниң артындыва чаштынмаан силер! Каң дег быжыг кадыкшылды күзөп каалы, Өөңерге онча-менди чанып кээр силер.

/ Байлак САТ.

Январь, 2023 ч.

Чажыын чажар чүгүндүве

Ада-иём чылдың келир чайлаглары: Алдыы-Үзүк, Үстүү-Үзүк, Борбак-Арыг. Өгбелерим хөлбөң оъттуг хонаштары Өлең-шыктыг, аржаан-суглуг чыдары бо.

Алызындан малчын уктуг Артааларның Ажы-төлү, салгалдары аалга сыңмас. Алаак долу, ол-бо чүктө оъттаан малдың Анай-хураганы ында-мында дешкилешкен.

Амыдырал агымының ылгынын аар, Ада-иём биеэги чок, кырый бээрге, Аар-саар күзээшкinnen азавай, Ам-даа үр-ле чурттаарын йөрээп каан мен.

Амы-бойдус хоойлузундан эртер эвес, Амы-тынның хүнү кээрге, канчаар боор ам... Даады-ла чажыын чажар чүгүндүве Тарназын номчуй-номчуй "аыттанганнар".

/ Маадыр-оол АРТАА.

Чаңгыс-Дыдым

Чараш ногаан, чидиг ине бүрүлери, Саглагар, чоон-чоон быжыг будуктарлыг, Калбак шыкта кара чааскаан бедий берген, Хараганнар аразында өзүп тур сен.

Ыржым чайгы кезээлерде адааннажып, Ырак эвесте сенче маңап, чаржыптар бис. Хөглөп ойнап, халып, шурап, хүрежир дээш, Хөй-ле оолдар сеңээ бо-ла чеде бээр бис.

Чаштар, бистер, шагда өскөн, ам бо хүнде Шагжаң туман аравысты көжөгелээн... Сактышкынның ээн калбас өртээли дег, Чаңгыс-Дыдым, бисти харап турганзыг сен.

/ Ёндан БУЯН.

Апрель, 2023 ч.

Байыр чедиришкини!

Бистиң энерелдиг, эргим ынак ававыс, эриг баарлыг эневис Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагдының төрүт-түнгөн хүнүн таварыштыр чылыг-чымчак байыр чедиришкинерин уругларының болгаш оларның ажы-төлүнүн өмүнээзинден сөңөп тур бис! Ававыс Тываның төөгүзүндө бир дугаар биология эртем-неринин доктору, Россияның дээди профессионал өөредилгезинин тергенини, "ХХ чүс чылдың тулган кижилери" деп Күрүне номунун маадыры, Дээди Хуралдың депутады, Тыва Республиканың эртеми-нин алдарлыг ажылдакчызы болгаш Тываның Күрүне университетинге дыка хөй сургуулдарны болгаш эртем ажылдакчыларын кижизи-

дип каанынга канчаар-даа аажок чоргаарланып чоруур бис. Ававыс биле ачавыс үргүлчү чай чок ажыл-агыйга ажылдап чораан-даа болза, бисти болгаш хөй санныг дөргүл-төрелдеринин ажы-төлүн кызып чорааш бут кырынга тургузуп, өстүр азырап каанар. Алдар-аттыг ававыстың төрүттүнгөн хүнүндө сеткиливис ханызындан байырывыс чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, узун назынны, кылган-туткан үүлө-херээ чогул, ам-даа бистиң аравыска хөй чылдарда биске ынакшылын хайырлап чоруурун күзээр-дир бис.

/ Уруглары Саяна, Сайзаана, уругларының уруглары, кериннери, күдээлеринден.

Музыкальная передача на канале "Тува 24" ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00 - 18:00 17:00 - 18:00 8:00 - 9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песни: 700 руб.

Общество с ограниченной ответственностью «Специализированный застройщик «Энергострой» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО – от 60000
- Начальник ПТО - 70000
- Начальник строительного участка - 80000
- Автокрановщики – от 70000
- Столяр – от 50000
- Механик (строительные машины) – 60000 на руки
- Мастер СМР/Производитель работ (прораб) – от 60000 до 70000
- Менеджер по продажам – 50000 на руки
- Старший бухгалтер – 70000 на руки
- Машинист экскаватора – от 70000

Объекты строительства находятся по адресу: г. Кызыл мкр. Спутник ЖК «Магистраль-ный», ул. Ленина, 54

Трудоустройство официальное, зарплата стабильная, без задержек: 30-го числа аванс, 15-го числа расчет.

Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2 «а»

По всем вопросам писать, звонить вViber по номеру
+7 923 267 92 08, 4-85-29

МӨГЕЙИГ

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс Иван Максимович СУВАНДИНИ сөөлгү оруунче үдежип, моральдыг, материалдыг дузаны кадып, берге үде бисти деткээн төрелдеривиске, чонувуска, кудаларывыска, коллегаларывыска улуу-биле четтиргенивисти илередин тур бис.

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:

8(394-22)3-33-22

г. КЫЗЫЛ, УЛ. КРАСНОАРМЕЙСКАЯ, 100, КАБ. 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТываМедиаГрупп

**ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ**

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

12+

Подарите подписку детям и пожилым

- ☒ детскому дому
- ☒ школе-интернату
- ☒ дому малютки
- ☒ дому престарелых
- ☒ библиотеке и ВУЗу
- ☒ хоспису

Благотворительная
акция

podpiska.pochta.ru

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТМГ
Издательский дом

ТЫВАМЕДИАГРУПП

Реклама, подписка, сотрудничество:

8(39422)2-18-10, 3-33-22

8-923-267-07-49

Отдел продвижения и продаж, 3 этаж, кабинет 309

ТАР-ның ССРЭ-нің составына эки тура-биле каттышканының 80 чыл юбилейинге тураскааткан кол хемчеглерниң ПЛАНЫ

88-ки театр сезону хагдынган

Тываның В. Көк-оол аттыг
Национал хөгжүм-шии теа-
тры 88-ки театр сезонун хаар
байырлыг кезээни эрттирген.

Аңаа хөй-ниити болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хамаарышкан улуг чергелиг хемчеглерге идеп-кейжи киржилгези, хамааты туружу болгаш театрда шынчы бердингени дээш 10 артиске ТР-ниң Чазааның болгаш ТР-ниң Культура яамызының шаңналдарын тывыскан: ТР-ниң улустуң артисти атты Мergen Хомушуга, ТР-ниң алдарлыг артистери Уран-оол, Аржаана Стал-оолдарга, Шеңне Шоюнга болгаш аныяк артистер Салбак Лапчар, Айдызана Иргит, Өнер Кызыл-оол, Надежда Салчак, Тана Хөвөң-оол, Сай-Дажы Найданга дипломнарны тывыскан.

"Чылдың актрисазы" атка ТР-ниң улустуң артисти Луиза Мортай-оол, "Чылдың актеру" атка аныяк артист Шораан Кужаан төлөптүг болганнар.

Ол ышкаш "Эң тергиин көрүкчү" атты Екатерина Кононовага тывыскан. Ол 88-ки театр сезонун дургузунда 16 шиини көргөн, 2024 чылдың дургузунда 55 билетти садып ап, шиилеп турган. Оон аңгыда, театрның социал четкилерде арыннарынга солун комментарийлерни бижип, көргөн шиилериниң дугайында бодалдары-биле доктаамал үлежип турганы дээш "Эң тергиин бижикчи" номинацияга Диана Донгак тиилээн.

88-ки театр сезонун "Чүгленген күзөл" деп шии-биле хагган.

/ В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының медээзи болгаш чуруу.

• 2024 чыл дургузунда — «Россияга Тываның каттышканының 80 чылдаанының төөгүзү» деп концерт программалыг шимчеп чоруур тематиктиг фото-делгелге.

• Август айда — «Тыва Республиканың үрө-түннелдиг күштериниң хөгжүлдизи: төөгү, амгы болгаш келир үе» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция.

КУЛЬТУРА-ЧЫРЫДЫШКЫННЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

• Июнь 6-да Москва хоорайга, Кремль ордузунга чогаадыкчы коллективтерниң каттышкан концертинге Тываның национал оркестриниң киржилгези.

• Июль 6-7-де Туранның «Маралхозка» регионнар аразының «Алаш» деп хөгжүм фестивалы.

• Июль 9-11 хуннеринде Чадаана хоорайга дириг хөгжүм болгаш чүдүлгениң делегей чергелиг «Үстүү-Хүрээ» фестивалы.

• Июль 18-20-де Кызылдың Тос-Булакка «Наадым-2024» малчыннар байырлалы.

• Август 17-де «Азия төвү» этнокультурлуг комплекске «Азия төвүндө хөмөй» деп делегей чергелиг фестиваль.

• Октябрь 11-де Национал театрда ТАР-ның ССРЭ-нің составына эки тура-биле каттышканының 80 чылдаан юбилейинге тураскааткан байырлыг хурал.

• Октябрь 20-25-те Иркутск, Хабаровск хоорайларга Тываның национал оркестриниң гастрольдары.

• Октябрь 26-да Москва хоорайга, Хөгжүм бажыңына Тыва национал оркестриниң концерти.

• Ноябрь айда Москва хоорайда Россияның Географтыг ниитилелиниң штаб-квартиразына ТАР-ның ССРЭ-нің

составына эки тура-биле каттышканының 80 чылдаан юбилейинге тураскааткан байырлыг хурал.

• Ноябрь айда Улусчу чогаадыкчы бажыңына ТАР-ның ССРЭ-нің составына эки тура-биле каттышканының 80 чылдаан юбилейинге тураскааткан «Мы — единое целое» деп байырлыг концерт.

СПОРТЧУ ХЕМЧЕГЛЕР

• Июль 11-16-да Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга ча адарына Россия чемпионды.

• Октябрь 3-7-де «Сүбедей» спорт школазынга РФ-тиң камгалал сайыдының кубогу дээш шериг албанныглар аразына спортчу хүреш талазы-биле делегей чергелиг турнир.

• Август 15-те республика чергелиг национал хүреш.

ЭРТЕМ, ИНФОРМАСТЫГ БОЛГАШ ПАРЛАЛГА ТӨЛӨВИЛЕДЕРИ

• Сентябрь айда «Архив документилеринде болгаш сактыышкыннарда Тываның кадык камгалалының чедишкени» деп эртем-документалдыг номнуң таныштырылгасы.

• Октябрь айда «Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшылын када-галаарының чидиг айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция.

• Сентябрь-октябрь айларда «Тыва Республиканың үрө-түннелдиг күштериниң хөгжүлдизи: төөгү, амгы болгаш келир үе» деп эртем-практиктиг конференцияның чыынды номун үндүрери.

• Июль 3-5-те национал школаларга тыва дылга орфография хыналдазының талазы-биле информастыг

системаның таныштырылгасы.

• Октябрь айда «Тыва Россияның составында 80 чыл» деп регионнар аразының эртем-практиктиг конференциясы.

• Январь-октябрь айларда «Совет Тываның үежилери: республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кириген, 2024 чылда 80 харлаар турган, Тываның шылгараңгай кижилери» деп библиографтыг айтыкчыны үндүрери.

ДЕЛГЕЛГЕЛИГ ТӨЛӨВИЛЕДЕР

• 2024 чылдың II кварталында Алдан-Маадыр аттыг национал музейге «Тува: молодость древнего края» резекпозицияның таныштырылгасы.

• Июль 3-5-те ТР-ниң Чурагайлыг хөгжүлдизинге «Тыва Республиканың чурагайжыдылганының хөгжүл-

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солуну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш еске-даа
фактылары, дыңнадыглары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлаткаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2722 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1440,96 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10